

مسکوکات آل زیار در گنجینه سکه‌ی موزه مرکزی آستان قدس رضوی

و معرفی سکه‌ی نفیس طلای مرداویج بن زیار

زهرة قاسمی^۱

چکیده

سلسله زیاری یکی از سلسله‌هایی بود که در قرون اولیه اسلام، سرزمینشان گسترش پیدا نمود. پایه‌گذار این سلسله مرداویج بن زیار است. حاکمان این سلسله بین سال‌های ۴۸۳-۳۱۵ ق.ه / ۱۰۹۰-۹۲۷ م. در مناطق طبرستان و جرجان حکومت کردند. بعضی از امیران این سلسله به علت شرایطی که در جامعه آن زمان فراهم شده بود، مردانی فاضل و علم دوست بودند و با جلب و حمایت دانشمندان و اهل علم توانستند خدمتی بزرگ به علم و فرهنگ و هنر ایران بنمایند. در این مقاله مقدمه وار به بررسی پیدایش این سلسله و معرفی بنیان‌گذار آن، وضعیت فرهنگ و ادب در این دوره، بناهای تاریخی زیاریان و در پایان سکه‌های آل زیار و معرفی سکه‌ی نفیس طلای مرداویج بن زیار موجود در گنجینه سکه‌ی موزه مرکزی آستان قدس رضوی پرداخته شده است.

کلیدواژه‌های موضوعی: آل زیار، فرهنگ و ادب، مرداویج بن زیار، سکه

مقدمه

فرمانروایی آل زیار در سال ۳۱۵ هجری قمری به دست مرداویج (مرداویز)^۲، پسر زیار گیلی که اهل دیلمان^۳ بود تأسیس شد. (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۳، ص ۴۷) آل زیار (زیاریان) به‌عنوان حکومتی ایرانی که بیش از صدسال در قسمت‌هایی از ایران حکومت کردند، برای به دست آوردن حکومت، مراحل را گذراندند. در آغاز، فرماندهان لشکر، امرای طبرستان بودند و رفته‌رفته بالیاق و کاردانی که از خود نشان دادند توانستند حکومت مستقلی در قسمت کوهستانی گیلان کنونی ایجاد کنند (مفرد، ۱۳۸۶، ص ۷۵).

^۱ کارشناس مدیریت دولتی و مترجم زبان انگلیسی در موزه مرکزی آستان قدس رضوی؛ zqasemi@gmail.com

^۲ - مرد آویز یا مرت آویز در پهلوی مرد بی‌گزند است.

^۳ - دیلم، دیلمان یا دیلیمان منطقه کوهستانی و سرسبز بوده است که از مشرق به ناحیه چالوس و از جنوب به قزوین، طارم و طالقان و از شمال به دریای خزر محدود بوده است.

به علت کوهستانی بودن مساکن ایشان و صعب‌العبور بودن به آنجا، این قوم همه‌وقت با آداب و زندگی خاص خود مستقل می‌زیسته و مردمانی دلاور و جنگجو بودند. اکثر اوقات به نواحی اطراف مانند قزوین، چالوس و طارم دستبرد می‌زدند و سکنه این نقاط برای جلوگیری از تعرضات ایشان در مواقع مهم استحکامات و قلعه‌هایی ساخته بودند. باوجود تمام لشکرکشی‌های سرداران اسلام این طایفه سر تسلیم فرود نیاوردند و بر همان کیش و آداب باستانی باقی ماندند. از مسلمین، تنها سادات علوی به این کوهستان‌ها پناه جستند و بعد از مدتی اقامت در آن حدود، دارای پیروان زیادی گشتند و اسلام به دست ایشان در این خاک انتشار یافت (اقبال آشتیانی، ۱۳۹۱، ص ۱۹۸).

مرداویج بن زیار، بنیان‌گذار سلسله زیاری (۳۲۳-۳۱۵ ه.ق)

تاریخ کمبریج پدر زیار و جد مرداویج را وردان شاه گیلانی می‌داند. بنابراین وابسته به خاندان حکومتی گیلان به شمار می‌روند (زامباور^۱، ۱۳۵۶، ص ۳۲۰). مرداویج به سپاه سردار دیلمی، اسفاربن شیرویه^۲ پیوست و تا فرماندهی لشکر او صعود کرد؛ اما با استفاده از جو نارضایتی مردم و اطرافیان اسفار از شیوه حکومت وی، مرداویج با کمک سردار دیگر دیلمی، ماکان بن کاکلی بر او شوریده و زمام امور را به دست گرفت (مفرد، ۱۳۸۶، ص ۸۰-۷۸). فرمانروایان او بر بخش‌هایی از سرزمین‌های گرگان، قومس، طبرستان، دیلم، گیلان، قزوین، ری، اصفهان و خوزستان حکمروایی نمودند. مرداویج در پی گشودن اصفهان دستور داد تاج‌وتخت زرین با تاج پادشاهی مانند انوشیروان پسر قباد ساسانی برای وی ساخته شود. آنگاه قصد نابودی خلافت و احیای شاهنشاهی ساسانیان را داشت. از همین رو دستور داد ایوان کسری را همچنان که به روزگار پیش از اسلام بوده مرمت و برای سکونت او آماده سازند. او قصد داشت که بغداد را بگیرد و خلافت آنان و دولت عرب را از میان بردارد و پادشاهی ایرانیان را دوباره برقرار و خود را شاهنشاه خطاب نماید (مفرد، ۱۳۸۶، ص ۸۰-۸۱).

قتل مرداویج در سال ۳۲۳ قمری

مرداویج که مثل برادرش وشمگیر یا اصلاً مسلمان نبوده و یا باوجود قبول ظاهری اسلام باطناً تعلق به آیین زرتشتی داشتند، سعی می‌کرد که دولت از دست‌رفته ساسانی را احیاء نماید و بغداد را ویران و خاندان خلفا را براندازد. به همین خیال،

^۱ Zambaur

^۲ - اسفار بن شیرویه از خاندان بزرگ ورداد آدیدان بود و در لاهیجان به دنیا آمد.

تاجی مرصع به وضع تاج انوشیروان بر سر می‌گذاشت و بر تختی زرین می‌نشست (اقبال آشتیانی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۸) وی فرمان داد تا تختگاه تیسفون^۱ یا همان ساختمان معروف طاق کسری برای برگزاری جشن پادشاهی وی به شکل نخست خود بازسازی شود. درباره انگیزه قتل مرداوید آرای گوناگونی وجود دارد که کامل‌ترین آن از نویسنده تجارب‌الآمم است. ابوعلی مسکویه می‌گوید: ترکان را خوار می‌شمرد و به آنان اعتماد نداشت و یاران دیلمی خویش را می‌نواخت و برعکس به غلامان ترک سخت می‌گرفت (رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳، ص ۴۷۹).

سرانجام ظلم و ستم مرداوید بر مردم و خشونت وی موجب شد که اطرافیانش در قتل او مصمم شوند. وی در سال ۳۲۲ ق. در حمام کاخ خود به وسیله چند تن از غلامان ترک کشته شد (مهرآبادی، ۱۳۷۴، ص ۵۰-۶۱) پس از کشته شدن مرداوید، سپاهیان و بزرگان گیل و دیلم که از اصفهان و خوزستان در ری جمع بودند برادر او و شمشگیر را، به جانشینی مرداوید در سال ۳۲۳ هجری قمری برگزیدند (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۳، ص ۵۷).

فرهنگ و ادب در دوره زیاریان

از فضل و کمال و تحصیلات امیران نخستین این سلسله اطلاع کاملی نداریم و نمی‌دانیم که خواندن و نوشتن می‌دانسته‌اند یا نه؛ ولی از «شمس‌المعالی قابوس» به بعد، امیران زیاری مردمان فاضل و مطلعی بودند که حتی در نگارش عربی و شعر فارسی و عربی مسلط بودند. (مفرد، ۱۳۸۶، ص ۱۸۶) شمس‌المعالی قابوس در بین شاهان زیاری از لحاظ فضل و ادب از همه برتر و با ادب و شعرا محشور بود. وی به لحاظ تألیف کتاب «قابوس‌نامه» مشهور است. کتاب او شامل نصایحی است که برای پسرش گیلانشاه نوشته شده و مورد استفاده و استناد بسیاری از حکام آینده به شمار می‌رفت. (ترکمنی آذر، ۱۳۸۴، ص ۶۱) در دوران طولانی که دور از دستگاه فرمانروایی در خراسان زندگی می‌نمود، با بزرگان فضل و دانش و علما در ارتباط بود و آنان را سخت محترم و گرامی می‌داشت و خود نیز در نثر و نظم فارسی و عربی دست داشت. از جمله علما و دانشمندان می‌توان «ابوریحان بیرونی» را نام برد که مدتی در خدمت شمس‌المعالی درآمد و کتاب معروف و مهم «آثارالباقیه» را بنام او تألیف نمود. شهرت وی آن‌چنان بود که «ابوعلی سینا» دانشمند و متفکر و پزشک نامی ایران، هنگامی که از افکار و فضایل او آگاهی حاصل نمود، برای دیدارش عازم گرگان شد که متأسفانه قبل از رسیدن به این شهر

^۱ - تیسفون نام یکی از پایتخت‌های باستانی ایران است که در کشور عراق امروزی است. این شهر در دوران اشکانیان ساخته شد و در دوره ساسانی مرکز نیروی سیاسی و اقتصادی گشت. پس از حمله اعراب به ایران، شهر تیسفون به تاراج رفت و رفته‌رفته متروک گشت.

قابوس کشته شد (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۳، ص ۶۱) در سال ۴۳۳ ق طغرل بگ سلجوقی، قلمرو زیاریان را به تصرف خود درآورد و آخرین مقاومت‌های آنان نیز در سال ۴۳۵ ق. در هم شکست. آخرین فرمانروای زیاری، گیلانشاه پسر عنصرالمعالی کیکاووس بود که در حدود سال ۴۸۳ ق. احتمالاً به دست اسماعیلیان الموت سرنگون شد (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳، ص ۴۸۰)

بناهای تاریخی زیاریان

۱- قبر مرداویج: پس از آن که مرداویج در اصفهان به قتل رسید، جنازه او طی یک تشییع بسیار باشکوه به ری که برادرش وشمگیر در آنجا اقامت گزیده بود حمل و در آنجا دفن گردید. محتمل است قبر مرداویج یکی از قبرهایی باشد که بر بالای دامنه کوه سنگی نقاره‌خانه (امین‌آباد) شهرری که در حدود سال ۱۳۰۰ هجری قمری کشف گردید و از درون آن پارچه‌های قیمتی، کفن، لباس و فرش به دست آمده است (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۳، ص ۵۷).

تصویر ۱. قبر مرداویج

۲- گنبد قابوس: قابوس مانند تمام افراد خاندان بزرگ ایرانی، به سنن و آداب ملی نیاکان خود دل‌بستگی داشت. در روز اعیاد بزرگ ایرانی، نوروز و مهرگان به شاعران هدایا و انعام می‌داد (اقبال آشتیانی، ۱۳۹۱، ص ۲۲۴)

وی در سال ۴۰۳ قمری به قتل رسید و جسدش را در تابوتی در بنایی که امروزه گنبد قابوس شهرت دارد، نهادند (مهرآبادی، ۱۳۷۴، ص ۲۶۲). این بنای ۵۵ متری، با ارتفاع ۱۵ متر از سطح زمین و بر روی یک تپه قرار دارد. برج مذکور از خارج دارای ۱۰ پره مثلثی شکل (همانند ستاره ۱۰ پر) است که از پای‌بست تا زیر گنبد ادامه می‌یابند. گنبد مخروطی برج، با ۱۸ متر ارتفاع، بدون واسطه بر روی بنا جای گرفته است. برج - مقبره گنبد قابوس، در تاریخ ۹ سپتامبر ۲۰۱۲ میلادی (۱۹ شهریور ۱۳۹۱ خورشیدی) طی سی و ششمین اجلاس یونسکو، به‌عنوان بلندترین برج تمام آجری جهان در فهرست آثار این نهاد به ثبت رسید.

تصویر ۲. گنبد قابوس

۳- کتیبه مناره مسجد تاریخانه دامغان: مسجد تاریخانه دامغان یکی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین آثار باستانی دامغان است که پیش از غلبه اعراب بر ایران، آتشکده بوده و بعداً به مسجد تبدیل شده است. بر مناره این مسجد کتیبه‌ای وجود دارد که ابو حرب بختیار بن ابی جعفر، فرمانروای قومس و از دست‌نشانندگان زیاریان، آن را در فاصله سال‌های ۴۲۰-۴۱۷ قمری و در زمان منوچهر فلک المعالی آن را نگاشته است (همان، ص ۲۶۷).

سکه‌های ضرب شده در سلسله آل زیار

سکه‌های زیاریان، از زر (دینار)، سیم (درهم) و مس است و در ضربخانه‌های شهرهای مختلف که قلمرو فرمانروایی آنان بود، ضرب می‌شد. بر سکه‌ها چه سیمین، زرین و مسین نام و القاب امیران زیاری، سال و نام شهری که سکه در آن ضرب شده، نقر شده است (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۷، ص ۲۸) این سکه‌ها در ضربخانه‌های آمل، ساری، استرآباد، جرجان، قومن و ری ضرب شده‌اند. سکه‌های زیاریان در موزه‌های مختلف از جمله موزه بانک سپه در ایران، موزه‌های آمریکا، روسیه و انگلیس یافت می‌شود. سکه‌هایی که از زیاریان باقی‌مانده است مربوط به مرداویج، وشمگیر، بیستون، قابوس، منوچهر و انوشیروان است (همان، ص ۲۷۳). به‌علاوه بیشتر سکه‌های مرداویج بن زیار در ضربخانه‌های کرج و ماه‌البصره ضرب شده‌اند، اما نمونه‌هایی نیز ضرب قم، محمدیه و همدان یافت شده است. وزن درهم‌های زیاری ثابت نیست و از کمتر از ۱/۵ تا بیش از ۵ گرم متغیر است (رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳، ص ۴۸۰)

زیاریان برای پرداخت پول به‌جای شمارش سکه‌ها، آن‌ها را وزن می‌کردند. یک نمونه از ضرب محمدیه سال ۳۲۲ ق. در مجموعه «شِما» بوده است که اکنون در موزه ملی قطر نگهداری می‌شود. تمامی ضرب‌های این سکه‌ها، به‌جز ماه‌البصره بسیار کمیاب می‌باشند. همچنین مجموعه‌ایی فوق‌العاده نفیس تا سال ضرب ۳۳۰ ق. کشف شد که در حدود اکتبر ۲۰۰۵ م. وارد بازار سکه شد و مجموعه خوبی از سکه‌های مرداویج که در حدود ۲۰ سکه از چهار ضربخانه بود، در آن وجود داشت. همچنین در سال ۲۰۰۹ مجموعه‌ای دیگر کشف گردید که تا ضرب سال ۳۲۳ ق. بوده که در این مجموعه ۱۵۰ سکه دینار مرداویج، موجود بود که بیشترین آن ضرب ماه‌البصره ضرب سال ۳۲۳ ق. بود و همچنین از ضربخانه‌های قم، کرج و همدان هم در آن موجود بود این در حالی است که زمانی که محققى به نام «مایلز» مقاله‌اش را در سال ۱۹۷۲ م. منتشر کرد، تنها یک سکه از مرداویج شناخته‌شده بود (آلبوم استفان^۱، ۲۰۱۱).

سکه نفیس طلای مرداویج بن زیار موجود در گنجینه‌ی سکه‌ی موزه مرکزی آستان قدس رضوی

گنجینه سکه موزه مرکزی آستان قدس رضوی با داشتن بیش از ۵۰ هزار قطعه سکه ضرب چکشی و ماشینی از ایران و سایر کشورهای جهان، یکی از غنی‌ترین موزه‌های سکه در کشور است که هم‌اکنون به‌عنوان مرکزی تحقیقاتی، مورد توجه دانشجویان و پژوهشگران تاریخ و سکه‌شناسی از ایران و سایر کشورها است.

تصویر ۳. سکه نفیس طلای مرداویج بن زیار موجود در گنجینه‌ی سکه‌ی موزه مرکزی آستان قدس رضوی

اطلاعات به‌دست‌آمده از مجموعه شناسنامه‌های سکه‌های موجود در گنجینه سکه آستان قدس رضوی که در برگه‌های شناسنامه‌های سکه‌ها موجود است نشان می‌دهد در میان مجموعه سکه‌های به نمایش گذاشته‌شده سلسله آل‌زیار در گنجینه سکه موزه مرکزی آستان قدس رضوی، سکه‌ی نفیس طلای یک دیناری از مرداویج موجود است. این سکه (کد س/۲۰۷، ردیف ۳) از جنس طلا بوده و تاریخ ضرب آن سال ۳۲۲ هجری قمری و ضرب ماه‌البصره است. وزن آن ۳/۱۷ گرم و قطری برابر با ۱۳ میلی‌متر دارد. این سکه توسط جناب آقای محمدتقی صفار از تهران به این گنجینه اهداشده است. دیگر مشخصات سکه به شرح ذیل است

روی سکه: در حاشیه سکه، عبارت «لا اله الا الله وحده لا شریک له ابوالقاسم بن امیرالمؤمنین مرداویج بن زیار»، و در مرکز آن «الله امر من قبل و من بعد یومئذ یفرح المومنون النصر الله بسم الله ضرب هذا الدینار بماء البصره سنه اثنین و عشرين و ثلثمائه» آمده است.

پشت سکه: در حاشیه سکه عبارت «الله محمد رسول الله القاهر بالله» و در مرکز سکه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و الدین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» است.

از دیگر سکه‌های ضرب شده در این دوره که در این گنجینه موجود است، سکه نقره ظهیرالدوله ابومنصور بیستون بن

و شمشگیر بن زیار، ضرب استرآباد و سکه نقره‌ی منوچهر بن قابوس بن وشمگیر، بدون محل ضرب وجود دارد.

چند تن از امیران زیاری که پس از انوشیروان (۴۲۴-۴۲۰ ه.ق) مدتی در نواحی طبرستان و گرگان امارت داشتند

سکه‌ای ضرب نمودند، زیرا آنان در خطه امارت خود، استقلال کامل نداشته و تحت فرمان سلاطین غزنوی و یا سلاجقه

بودند تا سرانجام در حدود اواخر قرن پنجم هجری قمری شاهان سلاجقه به سلسله آل زیار خاتمه دادند (ملک‌زاده بیانی،

۱۳۵۳، ص ۳۳)

نتیجه‌گیری

از این تحقیق می‌توان این‌گونه استنباط کرد که خاندان زیاریان از نظر فرهنگی از دو ریشه دینی و قومی بهره‌مند

بودند. از نظر دینی، امرای نخستین آنان علوی و زیدی بودند و از نظر قومی گرایش به سنت‌های دیرین ایرانی داشتند. امرای

بعدی این سلسله در نواحی مرکزی ایران که متأثر از فرهنگ خلفای عباسی بودند جذب شدند و به همان نسبت از فرهنگ

ایرانی فاصله گرفتند.

نخستین امیران این سلسله برای کشورگشایی قیام کردند؛ اما با رواج کار خود، اندیشه تجدید بنای سلسله‌های قبل از

اسلام را در سر می‌پروراندند. امیران این سلسله گرچه با خلفای بغداد مخالف بودند، اما از نظر سیاسی برای ادامه بقای خود

نیاز به رابطه متقابل با آنان داشتند، برای همین به نام آن‌ها سکه می‌زدند. امیران بعدی گاه به‌طور کلی از اسلاف خود فاصله

گرفتند. روابط آن‌ها با خلفای بغداد رو به بهبودی نهاد و به‌جای کشورگشایی به مجلس علما و بحث‌های علمی و ادبی

سرگرم می‌شدند.

زوال این سلسله توأم با قدرت گرفتن سلسله‌های بزرگی مانند غزنویان و سلجوقیان بود. حضور قدرتمند آن‌ها در عرصه

سیاسی کشور عامل مهمی در تضعیف و سقوط زیاریان بود.

- ۱- رضایی باغ بیدی، حسن (۱۳۹۳). سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان. تهران: سمت.
- ۲- مفرد، محمدعلی (۱۳۸۶). ظهور و سقوط آل زیار. تهران، رسانش.
- ۳- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۹۱). تاریخ ایران اسلام از آغاز تا انقراض آل زیار. تهران: عقیل.
- ۴- مهرآبادی، میترا (۱۳۷۴). تاریخ سلسله زیاری. تهران: دنیای کتاب.
- ۵- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۴). دیلمیان در گستره تاریخ ایران. تهران: سمت.
- ۶- زامباور، ادوارد ریترفون (۱۳۵۶). نسب نامه خلفا و شهریان و سیر تاریخی حوادث فرهنگی. ترجمه محمدجواد مشکور، تهران: مروی.
- ۷- ملک‌زاده بیانی، ملکه (۱۳۵۳). سکه‌های زیاری: پژوهشی درباره زیاریان، وضع اقتصادی، مالی و سکه‌های آنان. نشریه معارف اسلامی (سازمان اوقاف)، بهار، شماره ۱۶.
- ۸- ملک‌زاده بیانی، ملکه (۱۳۵۳). سکه‌های زیاری: پژوهشی درباره زیاریان، وضع اقتصادی، مالی و سکه‌های آنان. نشریه معارف اسلامی (سازمان اوقاف)، تابستان، شماره ۱۷.
- ۹- مجموعه شناسنامه‌های سکه‌های موجود در گنجینه سکه آستان قدس رضوی.
- ۱۰- STEPHEN ALBUM , CHECKLIST OF ISLAMIC COINS, ۳rd editions , November ۲۰۱۱, Stephen Album Rare Coins.
On available at: <http://db.stevealbum.com/php/home.php>